

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

TURAL ELMİ OĞLU MİRZƏLİYEV

**AZƏRBAYCAN-AVROPA ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN
İNKİŞAFINDA ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ROLU**

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (Avropa ədəbiyyatı)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasının**

A V T O R E F E R A T I

B A K I – 2016

Dissertasiya işi AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Vaqif Minad oğlu Arzumanlı**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Akif Əmirxan oğlu Bayramov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Abid Həmid oğlu Tahirli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: **Bakı Dövlət Universitetinin Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı və Dünya ədəbiyyatı kafedraları.**

Müdafiə “ 29 ” 09 2016 -ci il saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D.01.131 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı IV mərtəbə

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ____ ” 2016-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor:

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan və Avropa arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin qurulması milli müəyyənlik tariximizin təşəkkülü ilə sıx bağlıdır. Ədəbiyyatın cəmiyyət həyatında oynadığı rol, ictimai yükü, onun hətta siyasi proseslərə təsir etmək imkanı istənilən dövrdə bədii mətnlərə müraciəti şərtləndirmişdir. Dövrün (XIX-XX əsrlərin) ən güclü siyasi və ictimai sistemi kimi Avropa digər dünya xalqlarına təsir göstərirdi. Bu təsir bəzən məcburi xarakter daşıyır, alternativsiz qəbul olunma səviyyəsinə yüksəlirdi. Məhz belə bir zamanda Şərqi onu üstələyən daha güclü quruluşun – Qərbi psixologiyasını, keçdiyi inkişaf yolunu və onu gücləndirən səbəbləri öyrənmək baxımından Avropa ədəbiyyatına müraciəti qaçılmaz idi. Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı, əsas İslam dövlətləri və qonşularımız olan Osmanlı və İranın getdikcə zəifləməsi, Avropa dövlətlərinin regional maraqları və üstünlükləri fonunda Azərbaycan ictimai fikri də Avropadan öyrənməyə, bəhrələnməyə məcbur idi. Artıq bu dövrdə faydalanmanın zəruriliyi, demək olar ki, inkar olunmurdu. “Lakin hansı yöndə və nə qədər faydalanmaq?” əsas məsələ kimi mübahisə mövzusu idi.

Məhz belə bir zamanda Ə. Ağaoğlu öz zəngin dünyagörüşü, aktiv fəaliyyəti və ən əsası Avropa ilə, onun fikir həyatına istiqamət verən alimlərin əksəriyyəti ilə əyani tanışlığı sayəsində Azərbaycan mühitində seçilən mütəfəkkirlərdən idi. Ə. Ağaoğlu Avropaya meyilliliyi ilə seçilirdi. Lakin bununla yanaşı o, həm də dini və milli köklərə bağlılığın güzəştə getməyən tərəfdarlarından idi. Ağaoğlu sübut edirdi ki, inkişaf (dövr baxımından Avropa), İslam və millilik nəinki bir-birini inkar etmir, hətta bir çox hallarda biri digərini şərtləndirir. Alim öz fikrini əsaslandırarkən zaman və məkan baxımından müxtəlif nümunələrə: həm İslam, həm türklük tarixinə, həm də Avropaya müraciət edirdi. Məhz sonuncu kontekstdə Ağaoğlunun fikri daha çox Avropa ədəbiyyatının bazasında qurulurdu. O, fərddən, cəmiyyətdən, hüquqdan, dövlətçilik ənənələrindən söhbət açarkən də mütləq Avropa ədəbiyyatından nümunələr gətirir, ictimai mühitin formalaşmağında və qorunmasında ədəbiyyatın rolunu vurğulayırdı. Ağaoğlunun fikirlərini öyrənmək həm də Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin tarixinə və inkişaf yoluna nəzər salmaq baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın işlənmə dərəcəsi. Ə. Ağaoğlunun fikirləri tale baxımından müasirlərindən və fikirdaşlarından fərqlənir. Bu fikirlər XX

əsrin əvvəllərində çox mübahisə doğuranlardan olmuş, sonralar tənqid uzun müddət Ağaoğlu barədə susmuşdur.

1990-cı ildən etibarən Ə.Ağaoğlunun əsərləri dilimizə çevrilməyə başladı. Bu sahədə ilk təşəbbüs Kamal Talıbzadədən gəlmiş, sonradan “İslama görə və İslamla qadın” əsəri Elman Mustafaoğlu tərəfindən dilimizə çevrilmişdir.

Sovet dövründə Ə.Ağaoğlunun elmi-ədəbi fəaliyyətinə dair ilk ayrıca yazının, ilk geniş izahın da müəllifliyi Ə.Mirəhmədova aiddir. Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında ilk dəfə yığcam, lakin əsaslı və ətraflı tədqiqat işi apararı Kamal Talıbzadə olmuşdur. “Azərbaycan” jurnalında çap etdirdiyi “Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri” əsərinə ön söz kimi yazılan məqalədə Ə.Ağaoğlunun həyatına və əsas fikirlərinə qısaca nəzər salınır. Kamal Talıbzadə də Ağaoğlunu tənqid edir, lakin Talıbzadənin tənqidində elmlilik, faktlardan çıxış etmək həmin məqaləni əvvəlkilərdən ciddi çəkildə fərqləndirir.

Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığının müxtəlif cəhətləri Vilayət Quliyev, Vaqif Sultanlı, Şahnəzər Hüseynli, Mübariz Süleymanlı, Ülviyyə Hüseynova, Xaləddin Sofiyev, Lalə Hacıyevanın müstəqillik illərində apardıqları tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun həyatı və yaradıcı irsi yalnız Azərbaycanda deyil, təbii olaraq, Türkiyədə də elmi araşdırmalara cəlb edilmişdir. Bu işlərdən ən önəmlisi Fəhri Sakalın tədqiqatı olan “Ağaoğlu Ahmed bey” əsəridir. Əhəmiyyətli tədqiqat işlərindən biri də Ada Holli Şisslərə aiddir. Əsərdə Ağaoğlunun Fransa illərinə və həmin dövrdəki yazılarına da geniş yer verildiyindən Ə.Ağaoğlunun fikirlərindəki sonrakı xətlərin mənbələrini görmək baxımından zəngin materialla tanış oluruq. Digər tərəfdən Ada Holli Şisslər başqa mədəniyyət nümayəndəsi olsa da, Ağaoğluya doğru yanaşa bimiş, təbəddülatlarını və ziddiyyətlərini sadəcə göstərməmiş, həm də əsaslandırmışdır.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini daha çox Ə.Ağaoğlunun, qismən həmin dövrdə yaşamış digər müəlliflərin elmi və publisistik əsərləri, həmçinin müasir ədəbiyyatşünaslığımızın məsələyə münasibəti təşkil edir. Ehtiyac yarandığı təqdirdə, Ağaoğlu tərəfindən adı çəkilən bədii əsərlər də tədqiqat obyektı kimi prosesə cəlb olunmuşdur. Tədqiqatın predmetində Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin tarixi və inkişaf yolu, bu prosesdə Ə.Ağaoğlunun oynadığı rolun və prosesə təsir dərəcəsinin müəyyənəşdirilməsi dayanmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi Ə.Ağaoğlunun fikirləri prioritet təşkil etməklə Azərbaycan-Avropa ədəbi

əlaqələrinin tarixi təşəkkülü və onun inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Qeyd olunan məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələri ortaya çıxarmışdır:

1. Ədəbi əlaqələr anlayışının izahı;
2. Azərbaycan ədəbi fikrinin Avropaya istiqamətlənməyinin başlıca səbəblərini aydınlaşdırmaq;
3. Azərbaycan-Avropa ədəbi-mədəni əlaqələrinin tarixinə nəzər salmaq və tarixi prosesdə dialektik qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək;
4. Ə.Ağaoğlunun həyatını və əsas ictimai fikirlərini Avropadan təsirlənmə fonunda incələmək;
5. Ə.Ağaoğlunun şəxsiyyətinin və Avropameyilli sənətkar kimi formalaşmasının Avropa ədəbi-ictimai fikrinin inkişafı ilə düz mütənəsibliyini sübut etmək;
6. Ağaoğlunun fikirləri kontekstində Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin sonrakı inkişaf yoluna nəzər salaraq həmin fikirlərin əlaqələrə təsir imkanlarını müəyyənləşdirmək;
7. Ağaoğlunun indiyə kimi elmi tədqiqata cəlb olunmamış bədii əsərlərini Avropa ilə əlaqələr kontekstində təhlil etmək və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri və Ə.Ağaoğlunun ədəbiyyatşünas kimi fəaliyyəti xüsusilə son illərdə daha intensiv şəkildə öyrənilməyə başlanılmışdır. Bununla yanaşı, ilk dəfə olaraq hər iki mövzu tədqiqata bərabər cəlb olunmuş, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Ə.Ağaoğlunun zəif araşdırılmış Türkiyə həyatı və fəaliyyəti, bu dövrlə bağlı Türkiyə elmi mərkəzlərində aparılmış tədqiqatların bir çoxu dissertasiya işində öyrənilmişdir. Ə.Ağaoğlunun fəaliyyətinin ədəbiyyatşünaslığımızın tarixi baxımından dəyərləndirilməsi mövzu ilə bağlı bir sıra elmi yeniliklərin əldə edilməsi ilə nəticələnmişdir:

1. İndiyə qədər mövcud olan bir sıra şərhlərə nəzər salmaqla yanaşı “Ədəbi əlaqələr” anlayışına yeni baxış gətirilmiş, yeni müəyyənliyin yaranmasında ədəbi əlaqələrin rolu fərd-cəmiyyət münasibətləri baxımından şərh edilmişdir;
2. Ə.Ağaoğlunun bədii yaradıcılığı elmi tədqiqata cəlb edilmişdir;
3. Türkiyədə çap olunmuş bir sıra elmi işlər ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında araşdırılmışdır;
4. Ə.Ağaoğlunun Azərbaycan və Avropa ədəbiyyatı haqqında onun müxtəlif əsərlərinə səpələnmiş nəzəri görüşləri ümumiləşdirilərək ədəbi əlaqələr kontekstində sistemləşdirilmişdir;

5. Alimin Avropada fərd, cəmiyyət, ədəbiyyat anlayışı haqqındakı düşüncələri qarşılıqlı şəkildə təhlil edilmiş və həmin fikirlərin konseptual əsasları müəyyənləşdirilmişdir;

6. Ə. Ağaoğlunun ədəbiyyatı tədqiq metodunun özünəməxsus cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir;

7. Alimin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafındakı yeri və roluna qiymət verilmişdir və s.

İşin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat Azərbaycan və dünya alimlərinin mövzuya dair əsərlərində reallaşdırılmış nəzəri-metodoloji baza əsasında hazırlanmışdır. Bu baxımdan, müxtəlif dövr Azərbaycan və dünya alimlərinin, həmçinin Ə. Ağaoğlunun əsərləri əsas götürülmüşdür. Dissertasiya müəyyən qədər tarixi xarakter daşdığı üçün tədqiqat zamanı tarixi-müqayisəli təhlil metodu əsas götürülmüşdür.

Araşdırmanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ondan XX əsrin əvvəllərinə və ədəbi əlaqələr mövzusunə dair əsərlərin hazırlanmasında istifadə imkanları ilə müəyyənləşir. Tədqiqatdan ali məktəblərin filologiya fakültələrində ədəbi əlaqələrin nəzəriyyəsinə, tarixinə, Ə. Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətinə dair kurslarda və dərslərlərin hazırlanması zamanı praktiki vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Xarici ölkələr ədəbiyyatı və ədəbi əlaqələr” şöbəsində hazırlanmışdır. Tədqiqatın elmi yenilikləri və əsas elmi nəticələri müəllifin çap etdirdiyi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işinin I fəslı “Əhməd bəy Ağaoğlunun Avropa ictimai və ədəbi fikrinə münasibətini formalaşdırən əsas amillər” başlığı ilə verilmişdir. I fəsil “Problemin tədqiq tarixi”, “XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin tarixi”, “Qərb fikrinə rəğbətın formalaşmağı”, “Ə. Ağaoğlunun qərbçi kimi” adlı dörd yarımfəsildən ibarətdir.

Sovet illərində Ə. Ağaoğlu haqqında az yazılmışdır. Bu münasibəti tək cə Ə. Ağaoğluna qarşı izləmirik. Dövrün müəyyən insanlarına heç bir – nə mənfi, nə də müsbət münasibət göstərməmək, onların heç bir rolunun olmadığı anlamına gəlirdi. Bu mənada Şamil Qurbanovun yazdıqları diqqəti cəlb edir: “Əhməd bəy Ağayevsiz heç cür keçinmək istəmirdim

...Ona görə də “burjua ideoloqu” sözünü işə salıb fəndgirliyi sınamaq istədim. Rəyçi və redaktordan keçdim, son mərhələdə dayandırıldım. ...Qəti bildirdilər ki, Ə.Ağaoğlunun adı bizim qara siyahımızdadır”.¹

Sovet dövründə Ə.Ağaoğlunun elmi-ədəbi fəaliyyətinə dair Əziz Mirəhmədov və Kamal Talibzadənin elmi oçerkləri diqqəti cəlb edir. Xüsusilə K.Talibzadənin oçerki elmilik baxımından əvvəlkilərdən ciddi çəkildə fərqləndirdi; müəllif alimin həyata – gerçəkliyə, ədəbiyyata, Avropaya və s. münasibətindəki ziddiyyətli məqamları dəqiqliklə göstərilmiş, Avropadan bəhrələnmək yolunda təqlidçiliyi yeganə prinsip kimi irəli sürdüyünü qeyd etmişdi.²

Müstəqillik illərində Ə.Ağaoğlunun fikirləri tək ədəbiyyat kontekstində deyil, digər baxımlardan: sosioloji, mədəni və s. planlarda da ələ alınmışdır. Bu illər ərzində Ə.Ağaoğlunun bir sıra əsərlərinin Azərbaycan dilinə çevrilərək toplandığı “Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərlər” kitabı Vilayət Quliyevin tərtibatı ilə çap olunmuş (2007), tərtibçi kitaba geniş ön söz yazmışdır. Vilayət Quliyev digər tədqiqatçılardan həm də Ə.Ağaoğlunun ailə üzvlərinin əsərlərinin və həyatlarının araşdırıcısı kimi fərqlənir.

Ə.Ağaoğlunun əsərlərinin dilimizə çevirilməsi işinin digər təşkilatçısı və çap olunmuş kitablara ön söz yazılması işi Vaqif Sultanlının adı ilə bağlıdır. “Üç mədəniyyət”, “İran və inqilabı” əsərlərinə geniş ön söz yazan alim mühacirət ədəbiyyatının tədqiqatçısı kimi Ə.Ağaoğlunun həyatına aid o zamana qədər məlum olmayan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirir.

Şahnəzər Hüseynli, Mübariz Süleymanlı kimi tədqiqatçılar bir çox məqalələr yazaraq Ə.Ağaoğlunun əsərlərindəki müxtəlif ictimai məsələlərə nəzər yetirmişdir. Ayrı-ayrı məqalələrin, ön sözlərin yazılması Ə.Ağaoğlunu Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə müəyyən qədər tanıtsa da, bu sahədə əsas işi 2000-ci illərdə yazılan dissertasiyalar görmüşdür. Ə.Ağaoğlu haqqında Azərbaycanda Ülvyyə Hüseynova, Xaləddin Sofiyev, Lalə Hacıyeva müxtəlif yanaşmalardan dissertasiyaları yazmışlar.

Ə.Ağaoğlunun həyatı və yaradıcı irsi yalnız Azərbaycanda deyil, təbii olaraq, Türkiyədə də elmi araşdırmalara cəlb edilmişdir. Bu işlərdən ən önəmlisi Fəhri Sakalın tədqiqatı olan “Ağaoğlu Ahmed bey” əsəridir. Fəhri Sakalın tədqiqatında Ağaoğlunun həyatı və fikirləri ardıcılıqla

¹Qurbanov Şamil. “Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası”. Bakı, Azərnaşr, 1996, 220 səhifə, səh.5 - 6

²Talibzadə Kamal. “Əhməd bəy Ağaoğlu”. “Azərbaycan” jurnalı, 1989, № 1

izlənilir, xüsusilə alimin Türkiyədəki həyatı və siyasi fəaliyyəti haqqında Ağaoğlunun özü ilə yanaşı müasirləri və cəbhədaşları olmuş insanların da fikirlərinə yer verilir. Azərbaycan xaricində aparılmış əhəmiyyətli tədqiqat işlərindən biri də Amerikalı alim Ada Holli Şisslərə aiddir. Əsərdə Ağaoğlunun Fransa illərinə və həmin dövrdəki yazılarına da geniş yer verildiyindən Ə. Ağaoğlunun fikirlərindəki sonrakı xətlərin mənbələrini görmək baxımından zəngin materialla tanış oluruq. Xanım Şisslərin tədqiqatı Azərbaycan alimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Vilayət Quliyev bu araşdırmanı təqdir etmiş, həmin tədqiqatın şərhinə həsr olunmuş ayrıca məqalə yazmışdır.¹

“Ədəbi əlaqələr” termininin indiyə kimi bir çox baxımdan izahı verilmişdir. Məsələyə geniş şəkildə yanaşsaq, istənilən iki sənətkar arasındakı təsirlənməni də (daxili əlaqə kimi), bütövlükdə iki müxtəlif xalqın ədəbi mətnləri arasındakı oxşar cəhətləri də ədəbi əlaqə kimi götürmək olar.

Xalqın millətə çevrilməsinin əsasında, fikrimizcə, ən əsas amil həyata, özünə və başqalarına münasibətdə mümkün qədər vahid və ya aparıcı düşüncə tərzii ilə bağlıdır. Bu mərhələdə dil, folklor, adətlər və məkan amilləri sadəcə miras mənasında bizimki olmaqdan, düşüncə tərzimiz və ya bu tərzin tərkib hissəsi kimi bizimki olmaq səviyyəsinə yüksəlir; artıq biz onlara tarixdən gələn varlıq kimi yox, həm də müasir həyatımızın elementi, bizim təfəkkümüzün əsasında dayanan göstəricilər kimi baxırıq.

Ünsiyyətdən doğan əlaqə həm qarşılıqlı və ya birtərəfli maraqdan, həm də ehtiyacdən yarana bilər. Eyni prosesi xalqların (mədəniyyətlərin) həyatında izləyirik. Bu baxımdan ədəbi əlaqələri bu cür təsnif etmək olar:

1. Başqa xalqların ədəbiyyatı ilə maraqdan doğan əlaqə
2. Başqa xalqların ədəbiyyatı ilə ehtiyacdən doğan əlaqə

Birinci əlaqə tipini şərti olaraq natamam əlaqə də adlandırmaq olar. Ədəbi əlaqələrin ikinci mərhələsində natamam əlaqə tipləri öz yerini tam əlaqəyə verir. Bu dövrdə digər ədəbiyyat nümunələri sadəcə maraq kəsb etmir, onlara həm də ehtiyac var.

Fərqli ədəbiyyatlar və onların nümayəndələri arasında eyni və ya müxtəlif zamanlarda mövcud olan əlaqələr, ədəbi proseslər tarixinin şərti bənzərliklərinin təmasıdan və bunun səbəbi olan ictimai-tarixi prosesin inkişaf oxşarlıqlarından yarana bilər.

¹Quliyev Vilayət. “Ada Şisslər Əhməd Ağaoğlu irsinin tədqiqatçısı kimi”. 525-ci qəzet, 21 iyun 2007, № 109

Ada Holli Şissler Şərq ziyalılarının arasında (Avropaya münasibətdə) ortaya çıxan ixtilafı aidlik kontekstində ələ alır: “O dövəmdə Ağaoğlu və bənzər insanların aidlik mübahisələrinin sadəcə o insanın özünəməxsus təbiətindən qaynaqlanan baxışları əks etdirdiyini söyləyə bilmərik, belə bir seçimin eyni zamanda bu ölüm-qalım mücadələsində varlığı müəyyən kimliklərin nə qədər təsirli olduğunu da bildirməliyik”.¹

Beləliklə, bu nəticəyə gələ bilərik ki, ədəbi əlaqələrin tam forması aşağıdakı hallarda yaranır:

1. Milli müxtəlifliyin göstəricisi və digər xalqlarla inteqrasiya prosesində

2. Aidlik-mənsubluq axtarışları fonunda

3. Oxşar tarixi-siyasi proseslər fonunda

Ə. Ağaoğlunun fikirləri, həyatı bir çox baxımdan həm yeni, həm də maraqlıdır. Ağaoğlunu Avropaya meyilli digər ziyalılarımızdan fərqləndirən cəhət budur ki, o, Avropa həyatı ilə əyani surətdə tanış olmuş, lakin bu tanışlıqda yalnız müşahidəçi səviyyəsində qalmayıb, həm də bu həyatda aktiv iştirak etmişdir. Ə. Ağaoğlunun düşüncə dünyasındakı təzad kimi görünən tərəfləri aydınlaşdırmaqdan ötrü onun həyat yoluna nəzər salmaq vacibdir. Ə. Ağaoğlunun öz sözləri ilə desək, bu ona görə vacibdir ki: “Hər nə qədər fərdlər içində olduqları çevrədən ilham alırlar, fikir və duyğularının tərkibini və elmlərini o çevrələrdən qidalandırırırlarsa da, gəlişmə tarixi və hər günkü müşahidələrimiz isbat edir ki, bu xüsusda fərdlərlə çevrələr arasında qarşılıqlı fəaliyyət və təsir vardır. Çevrə fərdə nə qədər ilham verirsə, o nisbətdə də fərd çevrə üzərinə təsir etməkdən geri qalmır. Fərd çevrədən aldığı artıqlaması ilə geri verir”.² Beləliklə, biz Ə. Ağaoğlunun həyatını öyrənməklə şəxs (burada Ağaoğlu) və çevrə (Azərbaycan ictimai fikri) arasında qarşılıqlı təsirlənməyə də nəzər sala, illər sonra bugünkü həyatımızda özünə yer tutmuş Avropa dəyərləri fonunda Ağaoğlunun Qərbi təbliğinə daha obyektiv yanaşa, təbliğ və reallıq arasındakı əlaqəni daha düzgün görə bilərik. Bununla yanaşı, Ə. Ağaoğlunun şəxsiyyəti lakmus kağızı kimi zamanının, demək olar ki, bütün ictimai hadisələrindən keçdiyindən biz bu şəxsiyyətdə dövrün fikir palitrası ilə də daha əyani tanış ola bilərik.

¹ Ada Holli Şissler. “İki imparatorluk arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye”, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 370 səhifə, səh. 20

² Ağaoğlu Əhməd. “Üç mədəniyyət”. Ön söz və şərhlərin müəllifi Vəqif Sultanlı, Azərbaycan türkcəsinə çevirəni Ruhəngiz Soltanova. Bakı, Mütərcim, 2006. 160 səhifə, səh. 51

Təhsil həyatından sonra Bakıya gələrək aktiv ictimai həyata qoşulan Ağaoğlu şəxsiyyəti, gücü və fikir dünyası ilə tam şəkildə bu dövrdə qarşımıza çıxır. Bakıda yaşadığı müddətdə 13 müxtəlif qəzetin redaktoru və ya baş redaktoru olur. Ə. Ağaoğlunu ən doğru ifadə edən ünvan onun publisistliyi. Çünki Ağaoğlunun digər fəaliyyətləri də məhz publisistikada əksini tapmış, onun hüquq, iqtisadiyyat, sosiologiya və s. haqqında baxışları ilk olaraq qəzet və jurnal səhifələrində dərc edilmişdir. Ə. Ağaoğlunun publisistikaya bu qədər meyilli olmağı təsadüfi deyildi. Onun publisitikaya orijinal münasibətində bu, aydın şəkildə seçilirdi: “Qəzetçilər bir zamanlar din xadimlərinin gördükləri işi görürlər, cəmiyyəti təhsilə, məlumatlı olmağa və doğru yola sövq edirlər”.¹ Ə. Ağaoğlu publisistikasında mövzu rəngarəngliyini birləşdirən əsas cəhət maarifçi səciyyə və ələ alınan mövzunun daha çox Avropa ilə müqayisəli şəkildə verilməyi idi. Ağaoğlu publisistikasının Bakı dövrü rus çarizminə, müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı fəal mübarizə ilə də səciyyəvidir. Bu səbəbdən o, təqiblərə məruz qalır və Türkiyəyə mühacirət etməli olur.

Bu dövrdən ömrünün sonuna qədər Türkiyədə yaşayan Ağaoğlu (1918-ci ildə Bakı səfəri və Malta sürgünü istisna olmaqla) burada da ictimai həyatın aktiv iştirakçısına çevrilir, Atatürkcə yaxından kömək edir, hadisələrə cəsarətli münasibəti ilə yadda qalır. Ağaoğlu həm Osmanlı Türkiyəsində, həm də Türkiyə Böyük Millət Məclisində millət vəkili olub. Bununla yanaşı 1918-ci ildə Ənvər paşanın siyasi məsləhətçisi kimi doqquz ildən sonra Bakıya gələndə müstəqil Azərbaycanın – Azərbaycan Cümhuriyyətinin də parlament üzvü olub. Həmin vaxt Osmanlı Məclisi-Məbusanının da üzvü olduğu üçün eyni anda iki türk dövlətinin millət vəkili olan yeganə insandır.

Dissertasiyanın II fəslə “Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında Azərbaycan və Avropa ədəbiyyatına münasibət” adlanır. II fəsil “Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında Şərq və Qərb ədəbiyyatı”, “Avropaya münasibətdə rus ədəbiyyatının keçdiyi yol nümunə kimi”, “Əhməd bəy Ağaoğlunun bədii yaradıcılığı” adlı üç yarım-fəsildən ibarətdir.

Alimin yaşadığı dövr Avropaya (müsbət və ya mənfi) münasibət tələb edirdi və bu mənada bir çox Şərq mütəfəkkirləri kimi Ağaoğlu da mövzudan kənarda qalmamışdı: “... İslam XVII əsrin ortalarına qədər öz vəziyyətini az-çox mühafizə edir, fəqət ondan sonra bu vəziyyət dəyişməyə başlayır. Tərəzinin xristian qismi ağır basmağa başlayır və getdikcə

¹Fahri Sakal. “Ağaoğlu Ahmed bey” (Doktora tezi), Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1995, səh. 120

müvazinəsizlik artaraq, nəhayət, İslam dövlətləri hər tərəfdə gurultulu vəlvələlərlə yığılmağa başlayırlar. ...Hələ dünənə qədər hakim olan Şərq birdən-birə özünü məhkum vəziyyətdə taparaq əvvəlcə heyran etdi, sonra düşünərək çarə axtarmağa başladı”.¹

Çarə nədə olmalı idi? Avropaya yaxınlaşmaqda, onun keçdiyi inkişaf yolunu izləməkdə, yoxsa özünü yenidən tanımaqda, yenidən tapmaqda? Bu mövzu ilə bağlı bir-birinə yaxın və uzaq fikirlər səslənməkdə idi. Ə. Ağaoğlu şərqdəki fikir cərəyanlarını bu cür təsnif edir:

1. Ərəbistanda çıxmış olan vəhhabi cərəyanı bütün fəlakəti həqiqi İslamiyyətin pozulmasında görərək çarəni də həqiqi və əsl İslamiyyətə riciətdə görür.

2. İslamiyyətlə yeni aləm arasında uyğunluq tapmağa, bunları bəridirməyə, islamiyyəti yenilikləri içinə ala biləcək bir hala gətirməyə yönəlmişdir. Bu cərəyanı ən bariz şəkildə təmsil edənlər misirli Şeyx Abdu ilə Əfqanlı Cəmaləddin və tənzimatçılar idilər.

3. Üçüncü cərəyan doğrudan-döğruya Avropanı olduğu kimi almaqdan ibarət idi. Bu cərəyanı Osmanlıda tənzimatçıların bir qismi, Qafqazda Mirzə Fətəli Axundov və İranda Abbas Mirzə təmsil edirdilər.

4. İslamiyyəti ta kökündən təzələmək, onun yerinə modern ehtiyaca uyğun bir din qoymaq idi. Bu cərəyanı da Hindistanda Böyük Əkbər və İranda Babilik təmsil edirdilər.²

Bəs Ağaoğlu bu fikirlərdən hansına daha yaxın idi? Ağoğlunun Azərbaycan dövrü daha çox Cəmaləddin Əfqanı xəttinə, Türkiyə dövrü M.F.Axundov xəttinə uyğun gəlir. Qərbdən yararlanmağın üslub və kəmiyyətində müəyyən fikir fərqliliyi yaşasa da, o, Şərqin inkişafı üçün yeganə çarəni Qərb dəyərlərində görür, israrla bu dəyərləri təbliğ edirdi. Doğrudur: “Ağaoğlu müsəlman Şərqi üçün indi çatışmayanı bərpa etmək prinsipindən çıxış edib demokratiya yolunu izah edəndə, əlbəttə, Qərbi uğur nümunəsi kimi gətirməli idi. ...Əslində isə bu tip materiallarda Ağaoğlunun çatışmayanı bərpa etmək prinsipi ilə hərəkət etməsi onu göstərmək üçün idi ki, müasir Qərb dünyasının nailiyyətlərinə təkən vermiş amillər müsəlman Şərqinə yad və yabançı deyil”.³

Şərqin mədəniyyət yarışında Qərbə uduzduğunu söyləyən Ağaoğlu bunun üç səbəbi olduğunu yazır: “Şərqdə fərd inkişaf etməmişdir, ədalət

¹ Ağaoğlu Əhməd. “İran və İnqilabı”. Bakı, 2009, Azərənəşr. 150 səhifə, səh. 77

² Ağaoğlu Əhməd. “İran və İnqilabı”. Bakı, 2009, Azərənəşr. 150 səhifə, səh. 77-78

³ Sofiyev Xələddin. “Şərq-Qərb mədəniyyətləri və Əhməd Bəy Ağaoğlu”. Bakı : Ocaq, 2004. 240 səhifə, səh. 125

məfhumu geri qalmışdır və Şərqdə demokratik şərait yaranmamışdır”.¹ Mədəni inkişaf və əxlaqiliyin düz mütənəsibliyi Ağaoğlunun fikirlərində mühüm yer tutur. Ağaoğlu tez-tez ictimai əxlaq probleminə toxunur və cəmiyyətin mədəni inkişafını məhz bunda görür. Doğrudur, o, şəxsi əxlaqı istisna etmir və ictimai əxlaqın şəxsi əxlaq üzərində ucalmalı olduğunu qeyd edir. Lakin insanın ətrafına, yaşadığı cəmiyyətin həyatına qarşı məsuliyyətsizliyi, Ağaoğlunun fikrincə, fərdi əxlaqın nə dərəcədə olmağından asılı olmayaraq, əslində əxlaqsızlıqdır.

Ə. Ağaoğlu ədəbiyyat xadimi deyildi. O tez-tez ədəbiyyatdan sitatlar gətirsə də, fikrini əsaslandırmaq baxımından ədəbi ənənəyə müraciət etsə də, hətta bəzən ictimai fikirlərinin, dünyagörüşünün, ümumi idealının təbliği üçün özü bədii əsərlər yazsa da, heç zaman ədəbiyyatşünasa və ədibə çevrilmədi. Ağaoğlundan danışarkən ”tənqidçi”, ”ədib” kimi təyinlər işlətmək, fikrimcə, Ağaoğlu fəaliyyətinə məhdud yanaşmaq, onu birtərəfli təqdim etməkdir. Ağaoğlu hər şeydən əvvəl ictimaiyyətçi alim idi. Onun bütün digər sahələrdəki fikirləri məhz cəmiyyətin anatomiyasını açmağa və onu təkmilləşdirməyə yönəlmişdi. Əlbəttə, biz onun ədəbiyyatşünas alim kimi fikirlərini və fəaliyyətini qiymətləndiririk. Sadəcə, bu fikirdəyik ki, onun bu istiqamətdəki fəaliyyəti Ağaoğlunun bütün həyatına hakim olan ”Şərqin intibahı arzusu” kontekstində ələ alınmalıdır. Bu zaman həmin fikirlər daha anlaşıqlı, məqsəd daha aydın görünər. Ağaoğlunun fikrincə: ”Bu gün fikriyyat və bədiiyyat dinin yerini almışdır. Din eyni müsbət təsirini yenə qoruyur. Bununla yanaşı ədib, şair və mühərrirlər müəyyən qədər ilahiyyatçı və din adamlarını əvəz etməyə başladılar”.²

Ədəbiyyatı pedaqoji proses, müəllifi pedaqoq kimi görmək Ə. Ağaoğlu üçün ədəbiyyatın əsil məna və məqsədinə çatması idi. Alimin fikrincə, reallığın ədəbiyyata inikasının pedaqoji, tərbiyəvi təsiri böyükdür. Bu təsvirlərlə insan mənsub olduğu xalq, onun həyatı və dəyərləri barədə sadəcə məlumat almır, bu təsvirlər informativlikdən əlavə insana həm də bu dəyərlərlə əyani tanışlığı və beləcə onlara sevgini aşılayır. Bu halda ədəbiyyat cəmiyyətdəki mənfi meyllərə qarşı alternativ halına gələr, irəli sürülən ideyalar xalq tərəfindən əməli həyata tətbiq olunar.

¹ Ağaoğlu Əhməd. ”Üç mədəniyyət”. Ön söz və şərhlərin müəllifi Vaqif Sultanlı, Azərbaycan türkcəsinə çevirəni Ruhəngiz Soltanova. Bakı, Mütərcim, 2006. 160 səhifə, səh. 86, səh. 127

² Ağaoğlu Əhməd. ”Üç mədəniyyət”. Ön söz və şərhlərin müəllifi Vaqif Sultanlı, Azərbaycan türkcəsinə çevirəni Ruhəngiz Soltanova. Bakı, Mütərcim, 2006. 160 səhifə, səh. 71

Ə. Ağaoğlunun “Əski ədəbiyyatımızda həyat yoxdur” fikri göstərir ki, Şərq ədəbiyyatına, tarixinə münasibəti əsasən mənfidir. Bəs Ə. Ağaoğlu çıxış yolunu nədə gördü? Buna aid fikirləri ən çox “Şekspirin “Otello”-su və Şillerin “Qaçaq”-ı tatar dilində” adlı məqaləsində yer almışdı. Ə. Ağaoğlunun tərcüməyə “aludəçiliyi” və yaranmaqda olan əbədi nümunələri inkarı, əlbəttə, məhdud görüşlər idi. Akademik Kamal Talıbzadə qeyd edir ki: “...Əhməd bəy ədəbi inkişafa birtərəfli yanaşır, ədəbi öyrənmə və əlaqələrin mürəkkəb formalarını çox bəsitləşdirir, nəticə etibarlı ilə təqlidçiliyi, yaçmsılamağı bir növ yeganə yol kimi irəli sürürdü.¹ Lakin bu “aludəçiliyi”-in kökündə həm də yeni məzmun yaratmaq cəhdləri dayanırdı. Bu mənada tərcümə əsərləri Avropa fikrinin, fəlsəfəsinin, hissiyyatının, həyatının, dolayısı ilə Avropa məzmununun Azərbaycan mühitinə daxil olmağına şərait yaratmalı idi və tarix göstərir ki, Ə. Ağaoğlu tamamilə haqsız deyildi. Əgər bəhs etdiyimiz məzmunun Azərbaycanda yayılma səviyyəsini və bunun Azərbaycan ədibləri tərəfindən formaya çevrilmə kəmiyyətini yada salsaq, prosesin düz mütənasib şəkildə inkişafının şahidi olarıq.

Ə. Ağaoğlunun Avropa fikrinin digər sahələrinə olan heyranlığının məntiqi davamı onun Avropa ədəbiyyatına münasibətində də özünü göstərir; Alim yeni zəmində yaranmaqda olan ədəbiyyata qarşı maksimalist mövqe sərgiləyirdi. Həm də bu mövqe, deyək ki, Firudin bəy Köçərlinin “Nadanlıq” əsərinin tənqidinə göstərdiyi elmi-nəzəri mövqedən fərqlənirdi – daha çox siyasi-ictimai mövqe kimi səslənirdi. Ə. Ağaoğlu Qərbi bütün cəhətləri ilə idealizə etsə də, müəyyən dövr yaradıcılığında Avropa ədəbiyyatındakı bəzi nümunələrə tənqidi yanaşmasının da sahibi oluruq.

Tənqid hədəfi kimi Pol Burjeni və Jorj Oneni seçən Ə. Ağaoğlu onların əsərlərindəki təkrarçılığı və seçdikləri mövzuları bəyənmir. Fransız ədəbiyyatı ənənələrini hər zaman yüksək qiymətləndirməyinə baxmayaraq, şahidi oluruq ki, Ə. Ağaoğlu ədəbiyyatdan istədiyini almayanda qələmini ən sevdiyi ənənənin nümunələrinə qarşı da çevirməyi bacarır: “Əgər özünü tükətmək sözləri bu qədər qəmgin səslənməsə idi, yazıçı üçün ölümcül zalımlıq mənasına gəlməsə idi, onun karyerasının sonu anlamını verməsə idi, biz o sözləri Pol Burje haqqında işlətməyə risk edərdik. ...Əsas motivlər təkrarlanmağa başlayıb, intriqalar qeyri-real, hətta fantastik görünür”.² Ə. Ağaoğlu Jorj Oneni əsərlərində kapitalın vulqarlaşdırdığı insanın

¹ Talıbzadə Kamal. “Əhməd bəy Ağaoğlu”. “Azərbaycan” jurnalı, 1989, № 1

² Агаев А. Повесть «Делец» и роман «Призрак» Поля Бурже. Газета «Каспий», 24 марта 1901 г

mövqeyində dayanmaqda, vulqar baxışları təbliğ etməkdə ittiham edir.¹ Göründüyü kimi, Ə. Ağaoğlu yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına münasibətdə deyil, bütövlükdə ədəbiyyata münasibətdə sosial prinsipdən çıxış edir.

Ə. Ağaoğlunun dünya, xüsusilə Avropa ədəbiyyatına verdiyi yüksək qiymət Rus ədəbiyyatına münasibətində bir neçə misli ilə artır. Ağaoğlunun bu cür yüksək qiymətinin, əlbəttə, konkret səbəbləri var idi.

Birincisi, Azərbaycan inzibati cəhətdən Rusiyaya bağlı olduğundan, təbii olaraq, rus ədəbi fikri digər, məsələn ingilis, alman, fransız ədəbi fikri ilə müqayisədə bizə daha yaxın idi və daha çox təsir gücünə malik idi. Digər Avropa xalqlarının əsərləri ilə də bir daha çox rus mətbuatı, rus ədibləri və rus tənqidçiləri vasitəsi ilə xəbərdar olurduq. Rusiyanın siyasi-ictimai həyatı ilə rus ədəbiyyatı arasındakı əlaqə, eyni sistemin, deməli, eyni əksikliklərin də bir hissəsi olan Azərbaycan həyatı və ondan doğan ədəbiyyat arasındakı ilişkiyə bənzəyirdi. Bu halda təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədiblərinin ilham mənbəyi həm də rus ədəbiyyatı olurdu. “Qafqaz azərilərində daha on doqquzuncu əsrin sonlarına doğru Rus məktəbinin və rus nizamının təsiri ilə oyanış əsərləri bəzirləməyə başlamışdır. Türk kəndlərində qurulmuş məktəblər üçün yetişdirən Türk müəllimləri rus ədəbiyyatından ürəklərinə olan “xalqa doğru” axınına qapılırlar və xalq üçün xalq lisanında roman, komediya, tragediya, hekayə və sairə əsərlər yazmağa başlayırlar”.²

İkincisi, Ə. Ağaoğlu belə hesab edirdi ki, rus ədəbiyyatı öz məzmunu etibarilə Şərqə – Azərbaycana daha yaxındır: “Rus ədəbiyyatı özünün həqiqətpərəstliyi və bədiiliyi ilə böyük ədəbiyyatdırsa, bunu görə o artıq dərəcədə Şərqə minnətdardır”.³ Ə. Ağaoğlu Avropalıların rus ədəbiyyatında gördükləri qeyri-adi mifkiliyi də rus ədəbiyyatının Şərqə yaxınlığında axtarırdı.

Rus ədəbiyyatının qeyd etdiyimiz ictimai-siyasi fonda və məzmununda Azərbaycan ədəbiyyatına yaxınlığı Ağaoğlunu bu numunəyə daha çox diqqət ayırmağa vadar etmişdi. Həm bu xüsusiyyətinə, həm də Ə. Ağaoğlunun ədəbiyyat haqqında fikirlərini, tənqidi baxışlarını daha aydın və çoxtərəfli müşahidə etmə imkanı verdiyinə görə bu əsərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Müəllif əsərdə Rusiya-Avropa qarşıdurmasına geniş yer ayırır və Rusiyanın o zamankı (XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlləri) durumunu

¹ Агаев А. Кутящий париж. Газета «Каспий», 2 февраля 1902 г.

² Ağaoğlu Əhməd. “İran və İnkilabı”. Bakı, 2009, Azərnəşr. 150 səhifə, səh. 107

³ Агаев А. Горький и мусульманство. Газета «Каспий», 26 ноября 1903 г

Azərbaycanın durumuna bənzədir. Rusiyada da Avropa fikri əvvəlcə böyük müqavimətlə qarşılaşır. Onlar keçmiş ideal kimi qəbul edir, yeni cərəyanların rusluğu və Rusiyanı məhv edəcəyini düşünürdülər. Sonra Avropanı təqlid dövrü başlayır və nəhayət bu təqlidçilik öz yerini orijinal əsərlərə verir. Əsərdəki bu cür maraqlı subyektiv mülahizələr belə düşünməyə əsas verir ki, Ə. Ağaoğlu üçün rus ədəbiyyatı böyük ədəbiyyat nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də Şərq xalqları, xüsusən də Azərbaycan üçün kompas rolunu oynaya bilər. Əsərin üçüncü hissəsi olan “Karamzin dövrü”nü müəllif “keçirməkdə olduğumuz ədəbi böhran dövrü ilə bir çox müştərək cəhətləri havi olan dövr” kimi qiymətləndirir. Karamzini rus ədəbi dilinin yaradıcılarından biri kimi qiymətləndirən Ə. Ağaoğlu həmin dövrün mübahisələrinə müraciət edərkən maraqlı fikir söyləyir: “Karamzinin “Avropada bir səyahət məktubları” nəşr olunmağa başlar-başlamaz rus mühiti üzərində bir ildırım təsiri icra etdi... Tarix nə qədər təkrərir edir. Əskiçilər dərhal “Rus ədəbiyyatının mühibbləri” namı ilə rus ədəbiyyatında heç bir canlı əsər buraxmamış olan Şişkinin riyasəti altında bir cəmiyyət təşkil edirlər. Bu cəmiyyət yeni lisanı avam və sokak lisanı, adi və ədəbiyyata, yüksək fikirlərə, yüksək hisslərə tərcüman olmaq ləyaqətindən məhrum olmağa tövsif edir. Fəqət bütün gənc, canlı, müqtədir ədiblər və mütəfəkkirlər də Karamzinin ətrafında toplanırlar.”¹

Zənnimizcə, “Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri” əsərində ən çox maraq doğuran bölmə “Puşkin dövrünün müqəddiməsi”dir. Bu bölmədə də rus ədəbiyyatı əvvəlki bölmələrdəki kimi xronoloji ardıcılıqla izlənsə də, burada Ə. Ağaoğlunun nəzəri fikirləri və Avropadan bəhrələnmədə tutduğu mövqe daha çox nəzərə çarpır. Həm də burada Rus ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixində Avropaya münasibətlə, Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixindəki mübahisələr arasında paralellər aparmağa çalışılır: “Bu gün bizdə olduğu kimi o zaman rus ədəbiyyatında iki əməliyyat – yığılış və oluş əməliyyatları mütəvazi olaraq yürüyürdü. Bir tərəfdən bir aləm bütün duyğuları, bütün qiymətləri ilə yığılır, digər tərəfdən yeni bir aləm, yeni duyğuları, yeni qiymətləri ilə onun yerinə xadim olur.”²

Ə. Ağaoğlu rus ədibləri içində Krılovu xüsusilə fərqləndirərək yazırdı ki, uzun müddət avropalıları təqlid etsə də, o, bir ədib kimi hələ formalaşmamışdı. Nə zaman ki, rus həyatından mövzular aldı və bu mövzuları canlı

¹ Ağaoğlu Əhməd bəy. “Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri”. Nəşrə hazırlayanı: Kamal Talıbzadə. “Azərbaycan” jurnalı, 1989, № 1, səh. 156

² Ağaoğlu Əhməd bəy. “Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri”. Nəşrə hazırlayanı: Kamal Talıbzadə. “Azərbaycan” jurnalı, 1989, № 1, səh. 157

rus xalq danışıǵı ilə işlədi, o vaxtdan etibarən Krılov kamil sənətkar səviyyəsinə yüksəldi. Krılovun təmsillərindən bir neçəsini nümunə kimi verən Ə. Ağaoğlunun seçdiyi nümunədən “Aslanın tərbiyəsi” adlı təmsil diqqəti daha çox cəlb edir. Ə. Ağaoğlunun nümunələr içərisində bu cür təmsili verməsi onun “Avropa və biz” mövzusunda tutduğu mövqeyə də işıq salır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, müəllif bütün öyrənmələrin, təsirlənmələrin önünə milliliyi və milli həyata bələdliyi qoyur. Bununla belə qeyd etməliyik ki, bu dövr yaradıcılıǵında da Ə. Ağaoğlu Avropadan istifadəni, öyrənməyi inkar etmirdi. Onun Qriboyedovun “Ağlın bəlası” (Ə. Ağaoğlunun tərcüməsində) əsərindəki obraz təsnifatında bu mövqe daha aydın seçilir. “Komediyanın qəhrəmanları birər həqiqi tiplərdir”, – deyərək üç əsas obraz üzərində dayanır: Famusov, Molçalın, Çatski. Famusov köhnəliyin, Molçalın Avropanı təqlidin, Çatski isə Avropanı idrakın nümunələridir.

Beləliklə, aydın olur ki, Ə. Ağaoğlu üçün Avropa kor-koranə təqlid olunmalı, formal cəhətdən mənimsəməli ünvan deyil. Avropanı anlamaq – öz məzmununa çevirmək və bununla da təbii şəkildə uyğun formanı yaratmaq lazımdır.

Ə. Ağaoğlu yazıçı olmasa da, bir çox fikir adamları kimi bədii yaradıcılığa meyilli olmuşdur. Maraqlıdır ki, millətlər arasından seçirdi. Yəqin ki, Ə. Ağaoğlu bununla həyatının həmin dövründə rslara və digərlərinə qarşı apardığı mübarizənin şovinst xarakterli olmadığını, başqa millətlərin nümayəndələrinə də səmimi yanaşa bildiyini göstərmək istəyirdi.

Müxtəlif dövrlərdə yazılmış əsərlər Ə. Ağaoğlunun humanist ideyalarına işıq tutur, onun sosial problemlərin həllində fərdin rolunu necə gördüyünü, fərdin hansı mövqedə olmasının gərəkliliyini göstərir. O, bütün əsərlərində insanın daxili əxlaqını ön plana çəkirdi. “...Burada cəmiyyətin “say-seçmə” insanları var idi. Onlar hamısı insani hislərin daşıyıcısı idilər – insan kimi doğulub, yaşayıb və ölən varlıqlar! Lakin onlar heç kimi maraqlandırmırdılar. Bu korlar, çolaqlar və şikəst qocalar həyata bağlı idilər, lakin acılıqdan, səfəltədən əziyyət çəkirdilər”.¹

Ə. Ağaoğlu qərblilərin də Şərqdən öyrənməli çox şeyləri olduğunu tez qeyd edirdi. O, hekayələrindən birində də bu mövzunu qabardaraq Qərb filosofu Nitsşeni və Şərqi əxlaqçı filosofu Konfitsunu qarşılaşdırmaqla öz sosial fikirlərinin bədii həllini verə bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki,

¹ Агаев А. Ночь мусульманина в Рамазан. Газета «Каспий», 14 января 1900 г.

burada da Ə. Ağaoğlu əxlaqi dəyərləri üstün sayır, Nitsşenin “güclü haqlıdır” prinsipini tənqid edirdi¹.

Bunlardan başqa Ə. Ağaoğlunun Azərbaycan folkloruna, adət-ənənələrinə və məişətinə dair bir neçə hekayəsi də vardır. Ə. Ağaoğlu Azərbaycan həyatına aid bədii əsərlərini rusdilli “Kaspi” qəzetində çap etdirmişdi. Görünür, burada Ə. Ağaoğlunun məqsədi rus ziyalılarını Azərbaycan reallıqları ilə daha əyani tanış etmək idi. Həmin dövrdə rusdilli mətbuatda Azərbaycanın bədii inikası daha çox qeyri millətlərin qələmindən çıxırdı. Əlbəttə, onlar hadisələri Ə. Ağaoğlu kimi başa düşə və verə bilməzdilər. Məhz buna görə də alimin bu boşluğu öz işgüzarlığı ilə doldurması təqdirəlayiq hal idi.

Mətbuatdakı yazılarından və kiçik hekayə janrından əlavə Ə. Ağaoğlunun “Müsahibeyi-islamiyyə” (Xeyrulla Məmmədovun tərtibatında, “Müsahibeyi-islamiyyə”, Vilayət Quliyevin tərtibatında) “İslam, axund və hatifülheyb”) adlı dramaturji əsəri, dörd essesi (“Sərbəst insanlar ölkəsində”, “Mən kiməm?”, “Tanrı dağında”, “Könülsüz olmaz”), bir memuarı (“Sərbəst firqə xatirələri”), bir elmi-ədəbi (“Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri”), dörd elmi-tarixi (“İngiltərə və Hindistan”, “İslam və islamlıqda qadın”, “Üç mədəniyyət”, “İran və inqilabı”) əsərləri vardır.

“Müsahibeyi-islamiyyə” pyesi bədii əsər kimi zəifdir, dili dram ənənəsinə zidd olaraq çətindir, fikirlər daha çox mücərrəd xarakter daşıyır. Bununla belə əsərdə Ə. Ağaoğlunun “İslam və cəmiyyət” mövzusunə münasibəti kifayət qədər aydın göründüyündən maraq doğurur.

“Könülsüz olmaz” adlı əsərində Ağaoğlunun fikirləri kənd həyatına qapılmış Turqut adlı keçmiş inqilabçı və onunla təsadüfən görüşən müfəttiş dostu arasındakı dialoqlarda açılır. Bu əsər daha çox didaktik məzmun daşıyır və əsas ideyası Ağaoğlunun güclü fərd və həmin fərdlərdən mütəşəkkil cəmiyyət fikirlərinə söykənir.

“Tanrı dağında”, “Mən kiməm?” (“Ben neyim?”) və “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərlərini Ə. Ağaoğlunun ən uğurlu nəsr əsərləri hesab etmək olar. Bu iki əsər həm Ə. Ağaoğlunun bədii axtarışlarının nəticəsi kimi uğurlu priyomlarda, həm də fərd və cəmiyyət mövzusunun daha uğurlu bədii həllində özünü göstərir.

“Ədəbiyyat həyatdan, yoxsa həyat ədəbiyyatdan doğulur?” – sualına Ə. Ağaoğlunun yanaşması aydın idi və bu baxımdan o, “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərində Şərqdəki geriliyi həm də ədəbiyyatla əlaqələndirirdi:

¹ Агаев А. Конфуций и Ницше (О торжестве силы). Газета «Каспий», 23 февраля 1901 г

“Şərq qəsidəxanaları, öyü şairələri bilməyib, fərqiə varmamaqdan millətlərinə ən çox pislik etmiş insanlardır. Yazdıqları parlaq olsa da, o biri yandan mənəvi pozuntulara yol açıblar. Onlar həm də cazibəli olduqlarından təqlidçilər və ardıcılar doğurublar.

Qəribədir ki, bu qəsidələr azad olmaq istəyən eynidurumlu cəmiyyətlərin məktəblərində hələ də ədəbi örnək sayılaraq oxutdurulur. Yəni bunların törətdikləri eybəcərliyin fərqiə deyillər? Yəni bilmirlər ki, gənclərin qəlbinə, gənclərin beyninə şeirinin, musiqinin təsiri böyükdür?”¹

Ə. Ağaoğlunun bədii yaradıcılığı onun elmi və publisistik yaradıcılığının davamıdır. Belə məlum olur ki, Ağaoğlu öz fikirlərinin ifadəsi üçün hər zaman müxtəlif üsullara və üslublara müraciət etmiş və bununla daha çox insana xitab etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığının əsas hissəsini publisistik janrda yazılmış əsərlər təşkil edir. O, beş müxtəlif ölkədə (Azərbaycan, Türkiyə, Fransa, Rusiya və Gürcüstan), beş müxtəlif dildə (Azərbaycan, türk, fars, fransız, rus) nəşr olunan qəzet və jurnallarla əməkdaşlıq etmiş, bunlardan bir çoxunun yaradıcısı və baş redaktoru olmuşdur. Ağaoğlu mətbuat işi ilə o qədər bağlı idi ki, bəzi hallarda öz evindəki dəyərli əşyaları sataraq nəşr etdirdiyi qəzetin maddi ehtiyaclarını təmin etmişdi.

Bunları nəzərə alaraq tədqiqatın “Əlavə” hissəsində Ə. Ağaoğlunun əməkdaşlıq etdiyi qəzet və jurnalları (məqalələrini çap etdirdiyi zaman və məkanları da göstərməklə) tarixi ardıcılıqla tərtib etdik. Bəzi hallarda zamanlar dəqiqləşdirilə bilmədiyi üçün göstərilməmişdir. Bununla belə, xronoloji ardıcılıq qorunmuşdur.

Nəticə. Dissertasiya işində əldə edilmiş əsas elmi qənaətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Ədəbi əlaqələr anlayış kimi eyni ədəbiyyatın müxtəlif və eyni zamanlarında yaşamış ədiblərin birtərəfli və ya qarşılıqlı təsirlənmələrindən doğduğu kimi, həm də müxtəlif xalqların bədii mətnləri əsasında da formalaşa bilər. Bu halda iki əlaqə tipi ilə qarşılaşırıq: Maraqdan və ehtiyacdən doğan əlaqə. İkinci əlaqə tipini şərtləndirən amillər bunlardır: a) Milli diferensiallığın göstəricisi və digər xalqlarla inteqrasiya prosesində; b) Aidlik-mənsubluq axtarışları fonunda c) Oxşar tarixi- siyasi proseslər fonunda.

¹ Ağaoğlu Əhməd. “Sərbəst insanlar ölkəsində”. Bakı, “Tutu” nəşriyyatı, 2001, 80 səhifə, səh. 8

2. XIX əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbi fikrinin Avropaya istiqamətlənməyi 3-cü amil – oxşar tarixi-siyasi hadisələr fonu üstünlük təşkil etməklə yuxarıda qeyd olunan hər üç amil ilə müəyyənləşir.

3. Ə. Ağaoğlunun yaşadığı dövr Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri baxımından əvvəlki dövrlərin məntiqi davamı idi. Bakıxanovun və Axundovun təqdim etdiyi (müəyyən qədər) bir-birinə zidd Avropa anlayışı Ağaoğlunun yaradıcılığında milli və dini dəyərlərlə uzlaşdırılaraq təqdim olundu.

4. Müəyyən olundu ki, əvvəlki tədqiqatlarda vurğulandığı kimi, Ağaoğlunun Avropadan təsirlənməyi onun həyatının Şuşa (rus məktəbində) və Paris dövrlərində aldığı təhsillə sıx bağlıdır. Bununla yanaşı, Ağaoğlu həyatının Paris dövründə fransız alimlərinin Şərq haqqındakı fikirlərinə müşahidəçi kimi qalmaqla kifayətlənməmiş, özü də bu fikirlərin formalaşmasında və müəyyən qədər dəyişməyində rol oynamışdır. Sonrakı dövr yaradıcılığında da Avropa fikir mühiti ilə əyani tanışlıq özünü bariz şəkildə göstərmişdir.

5. Ağaoğlu Azərbaycan ictimai mühitinin, həmçinin ədəbiyyatının inkişaf yolunu Avropa ilə sıx əlaqədə görmüş, öz yazılarında inkişaf resepti kimi Avropa cəmiyyətinin və ədəbiyyatının keçdiyi tarixi yolu nümunə kimi təqdim etmişdir.

6. Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin Ə. Ağaoğludan sonrakı inkişaf yolu M.C. Məmmədquluzadə, Ə. Hüseynzadə və digər böyük mütəfəkkirlərlə yanaşı həm də məhz Ağaoğlunun müəyyənləşdirdiyi yolla inkişaf etdi. Ağaoğlunun da təbliğ etdiyi Russo, Şekspir, Şiller, Höte, Puşkin, Tolstoy kimi Avropa ədibləri Hüseyn Caviddən, Cəfər Cabbarlıdan başlayaraq sonrakı dövr sənətkarlarına da ilham və qida mənbəyi oldu;

7. Ağaoğlunun bədii əsərləri müəyyən qədər publisistik səciyyə daşısa da, Avropa formasının özü ilə bərabər yeni məzmun da gətirməsi baxımından Azərbaycan ədəbi mühiti üçün faydalı oldu. Ağaoğlunun bədii əsərlərində seçilən digər bir cəhət – açıq mətndən çıxış etmək bacarığı ədəbi mühitimiz üçün həm forma, həm intellektual məzmun kəsb etməsi baxımından yeni idi.

Beləliklə, bu nəticəyə gələ bilərik ki, Ə. Ağaoğlunun həyatı və publisistik, bədii, elmi yaradıcılığı Azərbaycan mühitində Avropa məzmunu yaratmağa yönəlmişdi. Alim və publisist kimi Ağaoğlu Avropa ilə ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranmasında fəal iştirak etdi. Bu baxımdan Avropa ilə sonrakı əlaqələri, təsirlənmələri həm də Ağaoğlunun fəaliyyətinin nəticəsi hesab etmək olar.

Elmi işin əsas məzmunu aşağıdakı məqalə və tezlislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Əhməd bəy Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsəri haqqında düşüncələr, "Ədəbi əlaqələr" toplusu, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, Xarici ölkələr ədəbiyyatı şöbəsi, 12 may, 2008, 3-cü say, s. 191-201

2. Edebi əlaqələr problemi, "Motif Akademi" dergisi, Türkiyə, 2011, 2-ci say, s. 228-233

3. Əhməd bəy Ağaoğlunun kiçik həcmli mətbu hekayələri, "Dil və ədəbiyyat" - Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal – Bakı 2012, 1(81)-ci say, s. 112-114

4. Əhməd bəy Ağaoğlunun əsərlərində Şərq və Qərb cəmiyyətlərinin müqayisəsi, "Filologiya məsələləri" jurnalı, Bakı, 2012, № 4, s. 415-419

5. Əhməd bəy Ağaoğlu ədəbiyyatşünas kimi, "Filologiya məsələləri" jurnalı, 2013 № 3, s. 335-342

6. Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığının tədqiq tarixi, "Ədəbi əlaqələr" toplusu, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, Xarici ölkələr ədəbiyyatı şöbəsi, 2013, 7-ci say, s. 116-124

7. Əhməd bəy Ağaoğlunun "Rus ədəbiyyatının ümumi səciyyələri" əsəri, Journal of Qafqaz University, Philology and Pedagogy, Volume 2, Number 1, 2014, s. 34-45

8. Произведение Ахмед бека Агаоглу «Общие особенности русской литературы», как образец пути, пройденного русской литературой в отношении к Европе, Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад, 14-15 мая 2014 год, Казань, s. 329-337

9. Ədəbiyyat və tərbiyə (Əhməd bəy Ağaoğlunun baxışları ilə), II Beynəlxalq Türk xalqları Uşaq Ədəbiyyatı Konqresi materialları, Qafqaz Universiteti 2012, s. 144-149

10. Əhməd bəy Ağaoğlunun mətbu hekayələrində milli və əxlaqi məsələlər, Gənc tədqiqatçıların ümumrespublika elmi konfransı, tezislər. Bakı, 06-07 may 2010. Qafqaz Universiteti, s. 493

11. Ədəbiyyatın uşaqların mənəvi inkişafında roluna dair Əhməd bəy Ağaoğlunun fikirləri, II Beynəlxalq türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi, Tezislər, 11-13 oktyabr 2012-ci il, Bakı, Azərbaycan, Qafqaz Universiteti, s. 58

Tural Elmi oghlu Mirzaliyev

**Ahmed Agaoghlu's role in developing relationship in literature
between Azerbaijan and Europe
SUMMARY**

The dissertation paper is dedicated to the topic “The role of Ahmad bey Agagoglu in the development of Azerbaijani-European literary connection”. The research consists of introduction, two chapters and a conclusion.

The first chapter is called “The main factors forming Ahmad bey Agaoglu's attitude to European social and literary ideas”. It is told about the history of Agagoglu's heritage research and the development of Azerbaijani-European literary connections until XIX century. Starting from years of study A. Agaoghlu's acquaintance with European ideology and consequently respect to it, is in the centre of attention. After returning to Azerbaijan Agaoghlu becomes an active propagandizer of applying the experience of European development.

He often gave examples from Europe in his scientific, socio-political and literary activities, besides that he gave associative examples from the history of the East and Azerbaijan trying to substantiate that these examples are not alien to us.

The second chapter of the scientific work is called “Agaoghlu's attitude to Azerbaijanian and European literature”. In all his works A. Agaoghlu always highlighted the social content and demanded it from his contemporaries. Giving examples from the works of such writers as Russo, Hugo, Shiller, Hote, Pushkin and Toltsoy, he especially emphasized the influence of literature to the relationships between the individual and society. At the same time he considered the Eastern literary samples as a set of words preventing the individual from development. Based on the research in this chapter, we are able to come to conclusion that Agaoghlu's ideas about literature were more of social content than esthetic one. In issues of government, law, individual, society as well as in the sphere of literature, Agaoghlu appealed the East to learn from the West.

Agaoghlu's work “Common issues of Russian literature” is separately discussed in Chapter II. Azerbaijanian literature is compared in the context of the history of development of Russian literature in relation to the West.

The chapter is also dedicated to Agaoghlu's short literary works and his socio-artistic creativity.

In "conclusion" part of the thesis the main points are summarized.

Турал Элми оглы Мирзалиев

Роль Ахмед Бея Агаоглу в развитии азербайджанско-европейских литературных связей

РЕЗЮМЕ

Исследование состоит из Введения, двух глав и Заключения. Первая глава называется: "Основные факторы составляющие отношение к социальным и литературным идеям Ахмед Бея Агаоглу к Европе". В этой главе анализируется историческое исследование наследия, а также история развития азербайджано-европейских литературных связей до XIX века. Знакомство и симпатия Агаоглу к европейским идеям начались со времен учебы и все годы были в центре внимания. После возвращения Ахмед Бея Агаоглу в Азербайджан он активно выступает в роли сторонника опыта европейского развития. Он в своей научно - публицистической и литературной деятельности обращался к выявлению роли европейской литературы, вместе с этим показывал исторические примеры из прошлого Востока и Азербайджана.

Вторая глава научной работы называется "Отношение Агаоглу к азербайджанской и европейской литературам". Во всех своих произведениях Агаоглу выносил социальное содержание литературы на передний план и требовал этого у современников. Базируясь на произведениях таких поэтов как Руссо, Гюго, Гете, Пушкин, Толстой, он особо подчеркивал отношения личности и общества. В то же время он считал, некоторые восточные литературные примеры набором слов, который замедлял процесс личного развития. Из исследований этой главы можно придти к выводу, что идеи Агаоглу о литературе были более социального, чем эстетического содержания. Как и в вопросах государства, права, личности и общества Агаоглу призывал к обучению в литературной деятельности. Также во второй главе произведения Агаоглу "Общий характер русской литературы", он отдельно разбирает роль развития отношения русской литературы к Западу и развития в контексте азербайджанской литературы. В главе также уделяется место небольшим художественным произведениям Агаоглу и их художественно-публицистическому замыслу. Заключительная часть диссертации обобщена в форме общих

принципиальных

ВЫВОДОВ.

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

ТУРАЛ ЭЛМИ оглы МИРЗАЛИЕВ

**РОЛЬ АХМЕД БЕЯ АГАОГЛУ В РАЗВИТИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКО-ЕВРОПЕЙСКИХ
ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ**

5716.01 – Азербайджанская литература

5718.01 – Мировая литература (Европейская литература)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2016

